

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Харківське обласне історико-археологічне товариство

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Харківське обласне історико-археологічне товариство

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

МАТЕРІАЛИ

ХІ Всеукраїнської наукової конференції,
до 60-річчя від початку дослідження Більського городища
Харківським університетом

14–15 грудня 2018 року

Харків
2018

УДК 93/99
П78

П78 **Проблеми історії та археології України: Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом (Харків, 14–15 грудня 2018 р.).** — Х., 2018. — 48 с.

УДК 93/99

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції,
до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом

14–15 грудня 2018 року

Відповідальний за випуск *С. В. Д'ячков*
Комп'ютерне верстання *Ю. І. Цитковська*
Коректор *І. Л. Д'яченко*

Підписано до друку 10.12.2018. Формат 60×84/8.
Ум. друк. арк. 5,58.

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ В КРЫМУ

Нынешняя конференция посвящена 60-летию исследований Бельского городища Харьковским университетом. Вспомним, как Б. А. Шрамко во время экспедиций постоянно обращал внимание на все памятники округа. Так, к примеру, в 70-е гг. он мне показывал поселения катакомбной культуры. Относительно Крыма даже самый беглый обзор предложенной темы показывает, что системное исследование памятников эпохи бронзы мало интересовало крымских археологов. Кроме А. А. Щепинского, пытливого, оригинального исследователя, все крымские «бронзовики» были приезжими. Местных традиционно интересовали раскопанные темы, и более всего античность. Отдельные разведки проводились в 30–40-х гг., даже предполагалось наличие в Крыму особой прибрежной культуры эпохи бронзы (П. М. Заболоцкий, О. Н. Бадер, А. Я. Брюсов), но интерес к памятникам быстро прошел. Иногда кажется, если бы в Крыму не было ярких памятников раннего железного века и средневековья, археологии здесь вовсе бы не было. В научной литературе эта проблема озвучена не только мной.

Краевед, инженер-путеец В. В. Веселов пошел вразрез с традициями, его разведками конца 40–60-х гг. открыта целая серия поселений эпохи бронзы на Керченском п-ве, часть из них относятся к каменной культуре Восточного Крыма (ККВК). К концу жизни он поссорился с Керченским музеем, критиковал его сотрудников, и свои архивы (ныне частично опубликованные А. А. Масленниковым) отдал в городскую библиотеку. Исследования античных памятников Боспора часто давали более ранние находки. Так появились публикации о Киммерике, Сазоновке, Слюсареве. И. Т. Кругликова правильно для своего времени определила основные черты памятников. И все же главная задача таких публикаций была не в исследовании эпохи бронзы, а в поиске киммерийцев на Боспоре.

Систематические раскопки (поселение Каменка, с 1956–1965 гг. с перерывами) позволила себе ленин-

градка В. Д. Рыбалова, вначале работавшая по приглашению В. Ф. Гайдукевича с целью поиска киммерийцев). Средств на раскопки было очень мало. В письме ко мне она писала, что раскопки Каменки — крайне нелёгкое дело, она часто в поле оставалась практически одна. Еще два исследователя, работая на новостройках по трассе Северокрымского канала, не только уделяли много времени разведкам, но и целенаправленно исследовали поселения, как правило на «экономленные» средства. А. М. Лесков — поселение Кировское, и В. А. Колотухин — поселения поздней бронзы-раннего железного века. Далее, с конца 70-х годов многочисленные поселения ККВК исследует А. Е. Кислый. Стало ясно, что ККВК — местная культура, имеющая не только традиционные черты степной.

Новостроечные раскопки курганов Северокрымской экспедицией, позволили накопить значительные материалы, но не поселенческие. Они использованы в исследованиях А. А. Щепинского, В. А. Колотухина, Г. Н. Тощева, С. Г. Колтухова, А. Е. Кислого, Т. А. Копьевой. С 90-х гг. А. Е. Кислым исследуется поселение Глейки II, датируемое раннебронзовым веком. Аналогов ему в Крыму нет. Керамика относится к кругу находок поздней майкопской культуры, к культурам с чернолощеной керамикой шаровидного вида. Среди редких находок — фрагмент небольшой аккуратной пиалы, выполненной из человеческого черепа; аналогичные есть и керамические. А также фрагменты глиняных моделей лодок, корабля с тараном в виде кошачьего хищника. Возможная аналогия — Древний Египет. Поселение разрушено заброшенной стройкой пансионата, его культурные слои активно уничтожаются оползнями, от которых гибнут современные прибрежные поселки. Каждый год исследования проводятся на крайне небольшие спонсорские деньги, либо средства, заработанные мною лично. В музеях же находки почему-то не представлены.

О. О. Кротова (Київ), І. А. Сніжко (Харків)

ДО ВІДКРИТТЯ АМВРОСІЇВСЬКОГО ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Нині широко відомий Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс, розташований на південному сході України поблизу м. Амвросіївка у басейні р. Кринки, має складну структуру — він включає стоянку і кістковище бізонів. Не менш складною була й історія його відкриття, що відбувалася у першій половині ХХ ст. у два етапи.

Спочатку геологи у 1910-ті рр. відкрили його у верхів'ї балки Казенної як палеонтологічне місцезнаходження, а завдяки археологічній розвідці, проведеної у 1935 р. він став відомий як археологічна, доби верхнього палеоліту, пам'ятка. Досі в археологічних виданнях несправедливо мало, частіше всього у примітках, згадували про роль у відкритті геологів, а останнім часом, навпаки, з'явилася тенденція до перекошу в інший бік — деякі молоді дослідники роблять спробу приписати

геологам роль першовідкривачів пам'ятки у збиток археологам. Наразі, вважаємо необхідним розставити акценти і точніше висвітлити роль перших та других.

Під час робіт геологічної партії під керівництвом Б. Ф. Мефферта, яка у 1911–1915 рр. проводила зйомку згідно із загальним планом вивчення Донецького басейну, колектор І. І. Мельников зафіксував у відслоненні та свердловинах на схилі отвіршу Казенної балки за 2 км від місця її впадіння у р. Кринку шар кісток бізонів (*Bos primigenius* Воґ, згідно визначення А. Н. Рябініна) потужністю 0,25–1,0 м, який залягав під сучасним ґрунтом у делювіальному суглинку на контакт з підстиляючим його мергелем. Б. Ф. Мефферт, публікуючи у 1923 р. результати геологічної зйомки, повідомив і про скупчення кісток, інтерпретувавши його як палеонтологічне місцезнаходження природного походження.

Під час обстеження місцезнаходження у серпні 1935 р. В. М. Євсєєв, молодий науковий співробітник Сталінського ОМК, який мав попередній досвід археологічних досліджень у складі експедицій відомого українського археолога М. Є. Макаренка, знайшов крем'яні вироби доби верхнього палеоліту як у самому скупченні кісток бізонів, так і неподалік від нього на поверхні мису, встановивши існування тут археологічної пам'ятки, що складалася із двох об'єктів.

Того ж року була організована експедиція музею, очолювана В. М. Євсєєвим, яка розпочала тут дослідження. У західній частині кістковища, в місці розмивання кісткового шару сучасною балкою та грабіжницькими ямами, було закладено розкоп, у якому на площі 41 кв. м було відкрито, досліджено та розібрано ділянку культурного шару. Більшість кісток було розколото, зустрічалися окремі групи в анатомічному порядку. Поміж кісток знайдені крем'яні вироби та 4 фрагменти кістяних наконечників списів. Було проведено фотофіксацію (фотограф О. Є. Грейліх) та замальовки (художник В. А. Головатий) скупчень кісток, їх анатомічних груп, стратиграфічного розрізу та робочих моментів.

Визначення палеонтологічного матеріалу та відбір його для створення колекції здійснив палеонтолог Г. Г. Аффендік, який визначив належність тварин одному виду – бізону (*Bison priscus*). Була встановлена складна топографія кістковища, яке займає давній видолинок на схилі балки, промитий у складці мергелю, що тягнеться з північного сходу на південний захід.

На мису, на південь та південний схід від кістковища, де на поверхні траплялася велика кількість обробленого кременю, заклали дві розвідувальні траншеї загальною площею 23 кв. м. З них походять крем'яні вироби (відбійники, нуклеуси, призматичні платівки, відщепи, знаряддя, різноманітні уламки), які разом із підйомним матеріалом нараховували більше 10 тис. екземплярів. Знайдено також дрібні фрагменти кісток та зубів бізона. Найбільша кількість культурних решток знаходилася у верхній частині лесоподібного суглинку під шаром сучасного гумусу, чітко культурний шар не простежувався.

Амвросіївський комплекс після цих досліджень став однією з найбільш відомих верхньопалеолітичних пам'яток Східної Європи, що досі привертає увагу як вітчизняних так і зарубіжних фахівців.

А. Г. Плешивенко, О. А. Варьян (Запорож'є)

ДЕТСКАЯ КОЛЫБЕЛЬКА ИЗ КАТАКОМБНОГО ПОГРЕБЕНИЯ

Мир ребенка и связанные с ним проблемы актуальны во все времена. Этой теме посвящено немало научных работ по психологии, медицине, воспитанию, этнографии.

Заметный интерес к детской проблематике наметился и в археологических исследованиях. Обобщение археологических данных по детским погребениям позволило отметить насыщенность их сопутствующим инвентарем и выделить из него те предметы, которые непосредственно и в соответствии с традиционными верованиями обеспечивают ребенку комфортное существование в загробном мире. К таким предметам относятся «флейта Пана», амулеты-фетиши, украшение, глиняные рожки или соски для искусственного вскармливания младенцев, игрушки в виде альчинок, галька необыкновенной формы, а также миниатюрные глиняные колыбельки-повозочки. Судя по этнографическим данным, модели колыбелек использовались в различных обрядовых действиях, где воспринимались как микрожилище, «дом в доме». В погребальном ритуале им отводилась роль повозочки, перевозившей умершего в иной мир для последующего возрождения. В реальном мире эти предметы служили детскими игрушками.

Находки керамических моделей относятся к числу редких (около 30), большинство из которых происходят с Нижнего Подонья, Степного Прикубанья. Публикуемая колыбелька обнаружена в катакомбном погребении 7 кургана 16, исследованном в 1990 г. экспедицией Запорожского краеведческого музея у г. Васильевка Запорожской области.

Курган высотой 3,2 м сооружался в эпоху энеолита, затем досыпался в катакомбное время. Интересующее нас погребение находилось на восточном склоне насыпи. Погребальная камера подпрямоугольной формы

(1,65 × 2,25 м) ориентирована по линии ВСВ — ЗЮЗ. Погребение парное — женщины и ребенка. Женский скелет лежал в слабоскорченном положении на левом боку. Левая рука вытянута, правая «обнимала» ребенка, лежащего в аналогичной позе на правом боку «лицом» к женщине. По всему дну камеры прослеживался коричневатый тлен подстилки со следами горения. Под скелетами наблюдалась меловая посыпка, под черепом и стопами женщины — бордовая охра. В изголовье вверх дном стоял сосуд: сероглиняный яйцевидный с небольшим уплощенным дном, орнаментированный по всему тулову горизонтальными резными линиями, между которыми зубчатым штампом нанесен узор, имитирующий «елочку». На шее ребенка находилось ожерелье из костяной молоточковидной булавки, восьми волчьих клыков и двух морских ракушек. В стороне от детского черепа лежала керамическая игрушка — колыбелька (или повозочка) со спинкой — капюшоном, в котором имелось сквозное отверстие для подвешивания. Длина изделия — 7,3 см, ширина — 2,6 см, высота спинки — капюшона — 4,3 см.

Погребальный комплекс относится к раннему этапу развития катакомбной культуры Степного Приднепровья, что в абсолютных датах соответствует 2450–2250 гг. до н. э.

Находка модельки имеет важное значение для выяснения нижних хронологических границ появления таких изделий, т. к. в погребении она сопровождается сосудом раннекатакомбного типа и костяной молоточковидной булавкой, характерными для Нижнего Поднепровья. Кроме того она может служить индикатором для построения сравнительно-хронологических схем и разработки более детальной периодизации катакомбных памятников Поднепровья и Степного Приазовья.

СОДЕРЖАНИЕ

Програма XI Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми історії та археології України»	3
---	---

ЕПОХА КАМЕНЮ Й ПАЛЕОМЕТАЛУ

Бровендер Ю. М. (<i>Северодонецк</i>). О хозяйственной организации специализированных поселений Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы	6
Буйнов Ю. В. (<i>Харьков</i>). К вопросу о локализации очага формирования традиций бондарихинской культуры	7
Буцький І. М. (<i>Харків</i>). Результати мікроскопічного дослідження кераміки з поселень Кочеток-ВУВГ, Кочеток-Дюна-II та Тетліга	7
Дубяга А. П. (<i>Донецьк-Вінниця</i>). Основні причини виникнення збройних конфліктів за доби середньої бронзи в міжріччі Дніпра й Дону	8
Иванова С. И. (<i>Одесса</i>). Курганы и подкурганые святилища: вопросы взаимосвязи	9
Кислый А. Е., Гумен А. Ю. (<i>Симферополь</i>). О лепной керамике поселения ранней бронзы Глейки II в Восточном Крыму	10
Кислый А. Е. (<i>Симферополь</i>). Из истории исследования памятников эпохи бронзы в Крыму	11
Кротова О. О. (<i>Київ</i>), Сніжко І. А. (<i>Харків</i>). До відкриття Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу	11
Плешивенко А. Г., Варьян О. А. (<i>Запорожье</i>). Детская колыбелька из катакомбного погребения	12

ДОБА РАННЬОГО ЗАЛІЗА

Бабенко Л. И. (<i>Харьков</i>). Витые и ложновитые шейные украшения боспорских торевтов	13
Гречко Д. С., Крютченко О. О. (<i>Київ</i>). Основні результати роботи Більської археологічної експедиції ІА НАНУ (2014–2017 рр.)	14
Дорошкевич С. П., Кушнір А. С. (<i>Київ</i>). Природні умови часу проживання скіфського населення за даними вивчення голоценових ґрунтів Більського городища	14
Завьялов В. И., Терехова Н. Н. (<i>Москва</i>). Производственные традиции в железообработке ремесленных центров Лесостепной и Степной Скифии (Бельское и Каменское городища)	15
Задніков С. А., Радзієвська В. Є. (<i>Харків</i>). Античний керамічний імпорт Коломацького городища	16
Зимовец Р. В. (<i>Киев</i>). Общее в скифском зверином стиле Левобережной Лесостепи и Крыма	17
Каравайко Д. В. (<i>Київ</i>). Останні дослідження городища скіфського часу Ширяєво	17
Козир І. А., Панченко К. І., Чорний О. В. (<i>Кропивницький</i>). Кам'яна стела з кургану скіфського часу біля с. Васине на Кіровоградщині	18
Ліфантій О. В. (<i>Київ</i>). Хронологія аплікацій церемоніального одягу степових скіфів	19
Махортых С. В. (<i>Киев</i>). Особенности развития скифского стрелкового вооружения V—IV вв. до н. э. (по материалам Перещепинского могильника близ Бельска)	20
Могилев О. Д., Діденко С. В. (<i>Київ</i>). Курган скіфського часу на лівобережжі Прип'яті	20
Назаров А. В., Скорый С. А. (<i>Киев</i>). О некоторых скифских катакомбах в междуречье Роси и Тясмина	21
Окатенко В. М. (<i>Харьков</i>). Скифская катакомба в кургане у с. Липковатовка на Северском Донце	22
Пеляшенко К. Ю. (<i>Харьков</i>). Сероглиняная гончарная керамика из раскопок Циркуновского городища	23
Полидович Ю. Б. (<i>Киев</i>). Золотая пластинка с изображением «скифского дракона» из коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко: археологический артефакт или подделка?	24
Самойлова Т. Л. (<i>Одесса</i>). Градостроительная структура Тире	24
Сидорович В. З. (<i>Львів</i>). Керамічний імпорт на могильнику римського часу Карів-I у Західному Побужжі	25

Шрамко І. Б. (<i>Харків</i>). Головні підсумки вивчення Більського городища вченими Харківського університету (до 60-річчя від початку перших досліджень пам'ятки).....	26
Щербань А. Л. (<i>Харків</i>). Призначення тривухого посуду черняхівської культури: погляд керамолога.....	26

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ І ЙОГО СУСІДИ У VII—XVII СТ.

Аксёнов В. С. (<i>Харьков</i>). Металлические амулеты в виде когтя животного из катакомбных захоронений Верхне-Салтовского могильника.....	28
Володарець-Урбанович Я. В. (<i>Київ</i>). Про інтерпретацію так званих «бобовидних» пластин із Мартинівського та Малоржавецького скарбів.....	29
Готун І. А., Сергєєва М. С., Сухонос А. М., Гунь М. О. (<i>Київ</i>). Дослідження давньоруського деревообробного осередку на поселенні Ходосівка-Рославське.....	29
Довгань П. М., Стеблій Н. Я. (<i>Львів</i>). Проблеми стратифікації пам'яток Буського археологічного комплексу.....	30
Дьяченко А. Г. (<i>Белгород</i>). О Днепровско-Левобережном локальном варианте пеньковской культуры и его месте в истории южной «Русской земли».....	31
Колода В. В. (<i>Харьков</i>). Хозяйственные сооружения на цитадели Волчанского городища.....	31
Пилипчук Я. В. (<i>Київ</i>). Борьба за аварское наследство.....	32
Пуголовк Ю. О. (<i>Полтава</i>). Речі західнослов'янського походження на південному сході Русі.....	33
Рибчинський Н.-М. О. (<i>Львів</i>). Архітектурно-конструктивні особливості формування оборонної лінії № 3 Пліснеського городища на основі археологічних даних.....	34
Свистун Г. Е. (<i>Харьков</i>). Местоположение Котковского городища: сравнительный анализ письменных и археологических источников.....	34
Харламова А. О. (<i>Харків</i>). Середньовічні кам'яні статуї «пізнього» вигляду: датування та типологія (за матеріалами Середнього Подінців'я).....	35
Юрченко А. В. (<i>Чугуїв</i>). Історія вивчення пам'яток салтівської культури в Чугуєві та його околицях.....	36

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ І ОСВІТИ

Безверха В. М. (<i>Кропивницький</i>). Внесок родини Златарських у розвиток науки та освіти в Болгарії.....	37
Каковкіна О. М. (<i>Дніпро</i>). Іноземні учасники Всеросійських археологічних з'їздів другої половини XIX — початку XX ст. в Україні.....	38
Калугін О. В. (<i>Харків</i>). Початок викладання елементів археології та історії первісного суспільства у навчальних курсах Харківського університету (1805–1864 рр.).....	38
Лиман С. І. (<i>Харьков</i>). Актовая речь М. К. Робуша «Взгляд на военные науки у древних и новейших народов» (1822) как источник для изучения периода зарождения харьковской медиевистики.....	39
Науменко В. Е. (<i>Симферополь</i>), Пономарев Л. Ю. (<i>Керчь</i>). Е. И. Лопушинская и ее «Историческая справка» о керченской церкви Иоанна Предтечи (1968 г.).....	40
Принь О. В. (<i>Київ</i>). Первісна археологія та дослідження Більського городища у приватному листуванні археологів В. О. Городцова та В. Ю. Данилевича.....	41
Скирда В. В. (<i>Харків</i>). Маловідомі харківські археологи: Є. В. Пузаков.....	42
Тарасенко М. О., Вертієнко Г. В. (<i>Київ</i>). Професор Олексій Миколайович Деревецький: невідома сторінка наукової біографії (1894–1895 гг.).....	42
Федусь Д. М. (<i>Чернігів</i>). Наукова спадщина П. М. Добровольського.....	43
Ясновська Л. В. (<i>Чернігів</i>). Чернігівська археологічна експедиція: здобутки та перспективи.....	44